

I. A modern világ mítoszai

I.

Mi is valójában a „mítosz”? A 19. század hétköznapi nyelvhasználatában mítosz volt minden, ami szemben állt a „valósággal”: Ádám teremtése vagy a láthatatlan ember éppúgy, mint a világ teremtése a zulus elmondása szerint vagy Hésziodosz *Theogóniája*. Mint a felvilágosodás és a pozitívizmus sok más közhelyének, ennek is keresztény volt a felépítése és az eredete; az őskereszténység számára ugyanis mindaz, amit a két Testamentum egyike vagy másika nem szentesített, hamis volt, „mese” volt. Az etnológusok kutatásai azonban rákényszerítettek bennünket, hogy visszatérjünk erre a szemantikai örökségre, a pogány világ ellen folytatott keresztény polémia maradványára. Kezdjük végre akképpen felismerni és megérteni a mítosz értékét, amilyenné a „primitív” és archaikus társadalmak kimunkálták, tehát olyan embercsoportok, akiknél a mítosz egyenest a társadalmi élet és a kultúra alapja. Márpedig itt mindjárt az első megközelítésnél megdöbbentő jelenségbe ütközünk: az ilyen társadalmak úgy tekintenek a mítoszra, mint amely az *abszolút igazságot* fejezi ki, lé-

vén hogy *szent történetet*, tehát olyan emberen túli kinyilatkoztatást beszél el, amire a Nagy Idők hajnalán, a kezdetek szent idejében (*in illo tempore*) került sor. Mivel *valós és igaz*, a mítosz *példaadóvá*, s ennek következtében *ismételhetővé* válik, hisz minden emberi cselekedet mintaképül és ezzel együtt igazolásul szolgál. Más szóval, a mítosz *igaz történet*, amely az Idők kezdetén játszódott le, s amely az emberi viselkedések mintájául szolgál. Az archaikus társadalom embere egy-egy isten vagy mitikus hős példaadó cselekedeteit *ismételve* vagy kalandjaik pusztá *elmesélésével* kiszakad a profán időből, és varázslatos módon bekapcsolódik a Nagy Időbe, a szent időbe.

Mint látható, az értékek teljes megfordításáról van szó: míg a köznapi nyelvhasználat a mítoszt a „mesével” keveri, a hagyományos társadalmak embere, épp ellenkezőleg, a *valóság egyetlen érvényes kinyilatkoztatását* ismeri föl benne. Ebből a fölfedezésből nem késekedtek levonni bizonyos következtetéseket. Lassan már nem lovagoltak azon, hogy a mítosz lehetetlen vagy valószínűtlen dolgokat beszél el; beérték annak kijelentésével, hogy a miénktől eltérő gondolkodásmódról van szó, amelyet azonban semmi esetre sem szabad eleve torznak tekinteni. Még meszebbre is mentek: megpróbálták a mítoszt az általános gondolkodástörténetbe illeszteni, úgy tekintve rá, mint a kollektív gondolkodás *par excellence* formájára. Márpedig a társadalomban, bármilyen fejlettségi fokon álljon is, a „kollektív gondolkodás” soha nem

törlődik el teljesen – megfigyelték, hogy a modern világ is őriz még bizonyos mitikus viselkedéseket: például azt, hogy az egész társadalom osztozik egyes szimbólumokban, a „kollektív gondolkodás” maradványaként értelmezték. Nem volt nehéz kimutatni, hogy egy nemzeti zászló funkciója, az összes vele járó érzelmi élménnyel együtt semmiben nem különbözik attól, ahogyan az archaikus társadalmak „osztotnak” egy szimbólumban. Ez azt jelenti, hogy a *társadalmi élet szintjén* az archaikus világ és a modern világ között nem szakadt meg a folytonosság. Az egyetlen nagy különbség az, hogy a modern társadalmat alkotó egyének többségénél megtalálható a személyes gondolkodás, amely a hagyományos társadalmak tagjainál csaknem vagy teljesen hiányzik.

Nem itt van a helye annak, hogy a „kollektív gondolkodásra” vonatkozó megállapításokat összegezzünk. Kérdésfelvetésünk szerényebb: ha a mítosz nem a „primitív” emberiség gyermeké és torz alkotása, hanem a *világban való létezés módjának* kifejezése, mivé lettek a mítoszok a modern társadalmakban? Vagy pontosabban: mi vette át azt a lényegi helyet, amelyet a hagyományos társadalmakban a mítosz foglalt el? A kollektív mítoszokban és szimbólumokban való bizonyos „osztások” megmaradtak ugyanis a modern világban, de korántsem töltik be azt a központi szerepet, amelyet a hagyományos társadalmakban a mítosz játszik: ezekkel összehasonlítva a modern világ mintha meg lenne fosztva a mítoszoktól. Azt is állították, hogy a modern társadalmak

nyavalyái és válságai éppen azzal magyarázhatók, hogy nincs saját mítoszuk. Amikor Jung azt a címet adta egyik könyvének: „A lelkét kereső ember”, hallgatólagosan arra utalt, hogy a modern világ – amely azóta van válságban, amióta gyökereiben elszakadt a kereszténységtől – új mítoszt keres, csak az tehetné lehetővé számára egy új szellemi forrás fölfedezését, és adhatná vissza alkotóerejét.¹

A modern világ – legalábbis látszólag – csakugyan nem bővelkedik mítoszokban. Emlegették például az általános sztrájkot, mint a modern Nyugat által alkotott mítoszok ritka példáját. Ez azonban félreértés volt: azt hitték, hogy egy sokak számára elérhető, következképp „népszerű” *gondolat mítoszá* válhat attól a pusztán tényről, hogy történelmi megvalósulása egy többé-kevésbé távoli jövőbe vetül. Mítoszokat azonban nem így „csinálnak”. Az általános sztrájk lehet a politikai küzdelem eszköze, de hiányoznak a mitikus előképei, ez pedig elegendő bármiféle mitológia kizárásához.

1 „Modern világon” a kortárs nyugati társadalmat értjük, de egy bizonyos tudatállapotot is, amely a reneszánsztól és a reformációtól kezdődően egymásra következő hullámokban alakult ki. „Modernnek” a városi társadalmak aktív osztályai, tehát az az embertömeg, amelyet többé-kevésbé közvetlen módon az oktatás és a hivatalos kultúra formált. A népesség többi része, főként Közép- és Délkelet-Európában még kötődik egy hagyományos, félig-meddig kereszténység előtti szellemi horizonthoz. A földművelő társadalmak a történelemben általában passzívak: legtöbbször csak elszennvedik, de ha közvetlenül érintik őket a nagy történelmi feszültségek (mint például a barbár betörések a késő ókorban), viselkedésüket akkor is a passzív ellenállás jellemzi.

Egészen más a helyzet a marxista kommunizmus-sal. Most tegyük félre a marxizmus filozófiai értékét és történelmi sorsát. Álljunk meg a kommunizmus mitikus struktúrájánál és a nép körében aratott sikerének eszkatológiai értelménél. Bármit gondoljunk ugyanis Marx tudományos törekvéseiről, nyilvánvaló, hogy a *Kommunista kiáltvány* szerzője az ázsiai-mediterrán világ nagy eszkatológiai mítoszainak egyikét veszi elő és viszi tovább, tudniillik az Igaz (a „kiválasztott”, a „felkent”, az „ártatlan”, a „hírnök”, napjainkban a proletariátus) megváltói szerepét: szenvedései arra hivatottak, hogy megváltoztassák a világ ontológiai állapotát. Marx osztály nélküli társadalmának és ennek következményeképpen a társadalmi feszültségek megszűnésének lehető legpontosabb előképe a történelem kezdetét és végét számos hagyomány szerint jellemző Aranykor mítosza. Marx ezt a tiszteletre méltó mítoszt kerek messianisztikus zsidó-keresztény ideológiával gazdagította: egyfelől a proletariátusnak tulajdonított prófétai szereppel és megváltói funkcióval, másrészt a Jó és a Rossz végső harcával, amelyet kézenfekvő módon hasonlíthatunk Krisztus és az Antikrisztus apokaliptikus összeütközéséhez, az előbbi végső győzelmével. Jelentőségteljes az is, hogy Marx a saját szakállára előveszi a *történelem teljes végetérésének* zsidó-keresztény eszkatologikus reményét; ebben különbözik más historicista filozófusoktól (például Crocétól és Ortega y Gasset-től), akik szerint a történelmi feszültségek az emberi lét lényegi velejárói,

s ennek következtében sohasem fognak teljesen megszűnni.

A kommunista mítosz nagyságához és erőteljes optimizmusához képest a nemzetiszocializmus által bevetett mitológia különösen ügyetlennek tűnik. Nemcsak magának a rasszista mítosznak a korlátai miatt (hogyan is lehetett elképzelni, hogy Európa többi része önként alávesse magát a *Herrenvolknak?*), hanem főként a germán mitológia alapvető pesszimizmusának köszönhetően. A nemzetiszocializmusnak, miközben arra törekedett, hogy eltörölje a keresztény értékeket és visszataláljon a „faj” szellemi forrásaihoz, tehát az északi pogánysághoz, szükségképpen erőfeszítéseket kellett tennie a germán mitológia újjáélesztésére. Márpedig a mélylélektan szemszögéből egy ilyen kísérlet a szó szoros értelmében kollektív öngyilkosságra való felszólítás: az ősi germánok által hirdetett és várt *eszkhaton* ugyanis a *ragnarök*, vagyis egy katasztrofális világvége; ebbe beletartozik egy óriási ütközet az istenek és a démonok között, amelynek végén minden isten és minden hős meghal, a világ pedig a káoszba zuhan. Igaz, hogy a *ragnarök* után a világ megújulva újjászületik (mert a régi germánok is ismerték a kozmikus ciklusok tanát, a világ periodikus megteremtésének és lerombolásának mítoszáét); mindazonáltal a kereszténységnek az északi mitológiával való helyettesítése azt jelentette, hogy egy ígéretekben és vigasztalásokban bővelkedő mitológia helyére (hisz a keresztény számára a „világvége” egyidejűleg zárja le és újítja

meg a történelmet) egy nyíltan pesszimista *eszkhaton* került. Politikai fogalmakra fordítva ez a csere nagyjából a következőt jelentette: mondjatok le az ósdi zsidó-keresztény históriákról, és ébresszétek föl lelketek mélyén őseitek, a germánok hitét; azután készüljétek föl a nagy, végső ütközetre isteneink és a démoni erők között; ebben az apokaliptikus ütközetben isteneink és hőseink életüket vesztik – és velük együtt mi is –, ez lesz a *ragnarök*; de később majd új világ születik. Fölvetődik a kérdés, hogy a történelem végének ennyire pesszimista látomása miként gyűjtötte föl a német népnek vagy legalábbis egy részének a képzeletét – mindenesetre így történt, és ez máig problémákat vet föl a pszichológusok számára.

II.

Úgy tűnik, e két politikai mítosztól eltekintve a modern társadalmak nem ismertek más, hasonló mélységű mítoszokat. A mítoszra mint *emberi viselkedésre* és egyszersmind mint *a civilizáció alkotóelemére* gondolunk, vagyis úgy, ahogyan a hagyományos társadalmakban találkozunk vele. Az *egyéni tapasztalat* szintjén ugyanis a mítosz sohasem tűnt el teljesen: ott érződik a modern ember álmaiban, fantáziáiban és nosztalgiáiban, és az óriási lélektani szakirodalom rászoktatott bennünket arra, hogy minden egyén tudattalan és féltudatos tevékenységében föl-leljük a nagy és a kis mitológiákat. Bennünket azon-

ban főként az érdekel, hogy kiderítsük, mi vette át a modern világban azt a *központi* szerepet, amelyet a mítosz a hagyományos társadalmakban játszik. Más szóval, miközben elismerjük, hogy a nagy mitikus témák tovább ismétlődnek a psziché homályos zugai-
ban, föltehetjük a kérdést: vajon a mítosz mint az emberi viselkedés mintaképe nem él-e ugyancsak tovább kortársainknál, többé-kevésbé lefokozódott formában? Úgy tűnik, hogy a mítosz – csakúgy, mint azok a szimbólumok, amelyeket működésbe hoz – soha nem tűnik el a pszichikai aktualitásból: csupán arculatot vált, és álcázza funkcióit. Tanulságos lenne viszont továbbvinni a kutatást, és lerántani a mítoszok álarcát a *társadalmi szinten*.

Lássunk egy példát. Nyilvánvaló, hogy a modern világ egyes, látszatra profán ünnepei még őrzik mitikus szerkezetüket és funkciójukat: az Újév örömunnepei vagy a gyermekszületést, a házépítést vagy akár az új lakásba költözést követő ünneplések egy *abszolút kezdet, incipit vita nova*, tehát egy teljes megújulás homályosan átértett szükségéről árulkodnak. Bármekkora legyen is a távolság e profán örvendezések és mitikus ősképek – a Teremtés periodikus megismétlése² – között, nem kevésbé nyilvánvaló, hogy a modern ember még mindig szükségét érzi annak, hogy efféle forгатókönyveket, bármennyire deszakralizálódtak is, időről időre ismét aktuá-

2 Vö. könyvünkkel: *Le mythe de l'éternel retour* (1949, 83. skk.), magyarul: Eliade, M.: *Az örök visszatérés mítosza*. Bp., Európa, 1993, 81 skk.)

lissá tegyen. Nem arról van szó, hogy felmérjük, vajon a modern ember mennyire van még tudatában örvendezései mitológiai velejáráinak; csak egy dolog számít: hogy az efféle örvendezések homályosan, de mélyen még mindig egész lényében visszhangot keltenek.

Ez csak egy példa, de megvilágíthat számunkra egy általánosnak tűnő helyzetet: egyes mitikus témák máig tovább élnek a modern társadalmakban, de nem könnyű felismerni őket, mert hosszú elvilágiasodási folyamaton mentek keresztül. Ezt régóta tudjuk: a modern társadalmak valójában épp azzal határozzák meg önmagukat, hogy elég messzire vitték az élet és a kozmosz deszakralizációját; a modern világ újdonsága az ősi szent értékek profán szinten történő újraértékelésében fejeződik ki.³

Ámde arról van szó, hogy megtudjuk, vajon mindaz, ami a modern világban a „mitikusból” megmaradt, kizárólag profán szinten átértelmezett sémák és értékek formájában jelentkezik-e. Ha ez a jelen-

3 A folyamat nagyon jól kiviláglik a „természetnek” tulajdonított értékek átalakulásaiból. Az ember és a természet rokonszenvi kapcsolatát nem törölték el: ezt nem lehet megtenni. Ezek a kapcsolatok azonban értéket és irányt változtattak: a mágikus-vallási rokonszenv helyére az esztétikai vagy egyszerűen érzelmi felindultság, sport- vagy higiéniai vonatkozású stb. események kerültek; az elmélkedő szemléletet legyőzte a megfigyelés, a kísérlet, a számítás. Egy reneszánsz fizikusról vagy mai természettudósról nem mondhatjuk, hogy „nem szereti a természetet” – csakhogy ebben a „szereletben” már nem találjuk meg az archaikus társadalmak emberének spirituális álláspontját, ami például az európai agrártársadalmaknál még megvan.

ség mindenhol igazolódna, egyetérthetnénk abban, hogy a modern világ gyökeresen szembefordult az őt megelőző összes történelmi formával. Ezt a feltételezést azonban már a kereszténység pusztá jelenléte kizárja: a kereszténység egyáltalán nem fogadja el a kozmosz és az élet deszakralizált horizontját, amely minden „modern” kultúra sajátja.

A probléma nem egyszerű, de miután a nyugati világ még mindig – éspedig nagy részben – kereszténynek kiáltja ki magát, nem lehet kikerülni. Nem fogok azon rágódni, amit annak idején a kereszténység „mitikus elemeinek” neveztek. Bárhogyan álljon is a dolog ezekkel a „mitikus elemekkel”, már rég kereszténnyé váltak; a kereszténység jelentőségét mindenestre egészen más nézőpontból kell megítélni. Tárgyunk szempontjából nem kell foglalkoznunk azokkal, akik az *Entmythologisierung*ban reménykednek, akik úgy vélik, „demitizálni” kell a kereszténységet ahhoz, hogy valódi lényegét visszaadjuk. Némelyek épp az ellenkezőjét gondolják. Jung például úgy véli, a modern világ válsága nagymértékben annak tudható be, hogy a keresztény szimbólumokat és „mítoszokat” már nem a teljes ember éli át, ezek pusztá szavakká, élettelen gesztusokká lettek, megkövesedtek, külsődlegessé váltak, és ennek következtében semmi hasznuk a psziché mélyének életében.

Számunkra a kérdés másként vetődik föl: milyen mértékben visz tovább a kereszténység a deszakralizált és elvilágiasodott társadalmakban egy olyan szellemi horizontot, amelyet a mítosz által uralt ar-

chaikus társadalmakéhoz hasonlíthatunk? Mondjuk ki rögtön, hogy a kereszténységnek semmi félnivalója egy ilyen összevetéstől: sajátos voltát a *hit*, mint a vallási élmény *sui generis* kategóriája biztosítja, valamint a *történelem* értékelése. A kereszténységet megelőző vallások közül – a judaizmust leszámítva – egyetlenegy sem értékelte a történelmet úgy, mint Isten közvetlen és visszafordíthatatlan megnyilatkozását a világban, sem pedig a hitet – az Ábrahám által bevezetett értelemben – mint az üdvözülés egyedüli eszközét. Ennek következtében a kereszténységnek a pogány vallási világgal folytatott vitája történelmi értelemben elavult: a kereszténységet már nem fenyegeti az a veszély, hogy összekeverik valami más vallással vagy gnózással. Ezt leszögezve és számolva az az új keletű felfedezéssel is, hogy a mítosz egy bizonyos létmódot fejez ki a világban, nem kevésbé igaz, hogy a kereszténység, *éppen azért, mert vallás*, kénytelen volt megőrizni legalább egy mitikus viselkedésmódot: a liturgikus időt, tehát a profán idő elutasítását és a Nagy Idő, a „kezdetek” *illud tempus*ának periodikus megújítását.

A keresztény ember számára Jézus Krisztus nem mitikus, hanem épp ellenkezőleg, történelmi személyiség: nagysága épp ebben az abszolút történetiségben lel alátámasztásra. Krisztus ugyanis nemcsak emberré lett, „általában emberré”, hanem elfogadta annak a népnek a történelmi körülményeit is, amelyet születéséhez választott; és nem folyamodott semmiféle csodához, hogy kihúzza magát ebből a

történetiségből – jóllehet elég sok csodát tett mások „történelmi helyzetének” megváltoztatása érdekében (a béna meggyógyítása, Lázár feltámasztása stb.). Mindazonáltal a keresztény hívő vallási élménye Krisztus mint *példakép utánzásán*, a Megváltó életének, halálának és feltámadásának liturgikus *isméltésén*, és azon alapszik, hogy *egyidejűséget* él meg az *illud tempusszal*, amely a betlehemi születéssel kezdődik és átmenetileg a mennybemenetellel zárul. Márpedig tudjuk, hogy egy példaadó forgatókönyv elisméltése és a profán idő megszakítása a Nagy Időre nyíló ablakkal – ezek a „mitikus viselkedés” lényegi jegyei, tehát az archaikus társadalom emberének a viselkedéséé, aki a mítoszban egyenest léte forrását találja meg. Amikor elbeszéljük vagy utánozzuk a mitikus személyiségek tetteit, mindig a *mítosz kortársai*á válunk. Kirkegaard arra szólította az igazi keresztényeket: legyenek Krisztus kortársai. De még ha nem vagyunk is kirkegaard-i értelemben vett „igazi keresztények”, Krisztus kortársai vagyunk, *nem tudunk nem azok lenni*. A liturgikus idő ugyanis, amelyben a keresztény az istentisztelet ideje alatt él, nem a profán időtartam, hanem nagyon is a legkifejezettebb szent idő, az az idő, amelyben az Evangéliumok *illud tempus*ában Isten testté lett. A keresztény nem úgy vesz részt a Krisztus szenvedéséről való megemlékezésben, mint ahogyan egy történelmi eseményről való éves megemlékezésen, például július 14-én vagy november 11-én. Nem eseményt idéz föl, hanem ismételten jelenvalóvá tesz egy misz-

tériumot. A keresztény számára Jézus ott, előtte hal meg és támad föl, *hic et nunc*. A passió és a feltámadás misztériuma révén a keresztény eltörlti a profán időt, és bekapcsolódik az őseredeti szent időbe.

Fölösleges kitérnünk a kereszténységet az archaikus világtól elválasztó gyökeres különbségekre: ezek túlságosan nyilvánvalóak, semhogy félreértésekre adjanak alkalmat. Fönmarad viszont a viselkedésbeli azonosság, amelyre az imént emlékeztettünk. Az idő a keresztény ember számára – mint ahogy az archaikus társadalmak embere számára – nem egysíkú: periodikus törések tarkítják, amelyek „profán időtartamra” és „szent időre” tagolják; ez utóbbi megkötések nélkül visszafordítható, magyarán a végtelenségig ismétlődik anélkül, hogy megszűnnék ugyanaz lenni. Amikor azt állítjuk, hogy a kereszténység az archaikus vallásoktól eltérően az Idők végét várja és hirdeti, ez a „profán időtartamra”, a történelemre igaz, de a megtestesüléssel kezdődött liturgikus időre nem: a krisztológiai *illud tempus* nem fog eltörlődni, amikor a történelem véget ér.

Ez a néhány futó megállapítás megmutatta, milyen értelemben visz tovább a kereszténység „mitikus viselkedést” a modern világban. Ha a mítosz valódi természetével és szerepével számolunk, a kereszténység, úgy tűnik, nem lépte túl az archaikus ember létmódját. Nem tehetette. *Homo naturaliter christianus*. Mindazonáltal meg kell tudnunk, mi vette át a mítosz szerepét azoknál a modern embereknél, akik a kereszténységből csupán annak holt betűjét őrizték meg.